

Прегледни рад

UDK 659.3:316.774]:351.751.5

DOI 10.7251/BLCMES1801037M

COBISS.RS-ID 7634200

МЕДИЈСКА ЦЕНЗУРА: СЛОБОДА НАСУПРОТ ОДГОВОРНОСТИ

Михајло Манић¹, Слободан Симовић²

Апстракт

Аутори у раду истичу да је медијска цензура, у мирнодопско време, знак ауторитарних режима. Медијска цензура је глобална појава која је годинама указивала на појаву информативне аномалије. Цензура одржава државу стабилном и мирном, док је основни мотив да се јавности ускрате информације које потенцијално могу угрозити власт. Светска интернетска повезаност, у савременој ери, омогућава неконтролисану покретљивост информација које пролазе кроз и изван просторних граница у минималном времену. Због тога, све већи број потрошача медија зависи од Интернета који нуди широк спектар информација. Историјски гледано, приступ вестима није био тако лак. Штампана у већини земаља Европе у 18. веку била је под драконским правилима цензуре, која се постепено умирила у 19. веку због јавне потражње. Међутим, аутократске и јако централизоване владе и даље отворено или суптилно „запошљавају» цензуру као средство против опозиције. За сузбијање информативног удара, новинари са новим технологијама, као и независни новинари информишу путем друштвених медија, мрежа, блогова и нових веб сајтова. Владе опстају употребом строгог апарата за надзор над Интернетом који ефикасно блокира веб локације и филтрира информације суптилно. Због тога је само селективним вестима дозвољено продирање кроз заштитни зид. Улога медија у друштву није ограничена само на информисање јавности. Пресудно је да медији не искористе могућност непроверених сензација које могу потенцијално нанети штету. Овај рад ће се усредсредити на анализу „информативног удара» путем медијске цензуре, подсећајући да су медији одговорни да негују толеранцију, слободу говора и мисли.

Кључне речи: слободни медији, Интернет, надзор, цензура и аутоцензура.

Abstract

The authors of this paper point out that media censorship, in peacetime, is a sign of authoritarian regimes. Media censorship is a global phenomenon that for years has highlighted the emergence of an informative anomaly. Censorship keeps the country stable and calm, while the main motive is to deny the public information that potentially can jeopardize authorities. Worldwide Internet connectivity, in the modern era, enables uncontrolled mobility of information that passes through and beyond the spatial boundaries in minimal time. As a result, an increasing number of media consumers depend on the Internet offering a wide range of information. Historically speaking, access to the news was not so easy. The press in most of the countries of Europe in the 18th century was under draconian censorship rules, which gradually calmed

1 Ванредни професор на Факултету за дипломатију и безбедност у Београду, mamihajlo@yahoo.com.

2 Доцент на Факултету за дипломатију и безбедност у Београду, slobodandsimovic@gmail.com.

down in the 19th century due to public demand. However, autocratic and highly centralized governments continue to openly or subtly "hire" censorship as a means against the opposition. To combat information strikes, journalists with new technologies, as well as independent journalists, inform through social media, networks, blogs and new websites. Governments survive using a strict Internet monitoring tool that effectively blocks websites and subtly filters information. Therefore, only selective news is allowed to penetrate the firewall. The role of the media in society is not limited to informing the public. It is crucial that the media do not use the possibility of unverified sensations that can potentially damage. This paper will focus on the analysis of "informative impact" through media censorship, reminding that the media are responsible for fostering tolerance, freedom of speech and thought.

Keywords: *free media, Internet, surveillance, censorship and self-censorship.*

Увод

Цензура се користи да званично контролише и потисне било који слободан израз који може потенцијално угрозити ред државе. Историјски гледано, цензура је коришћена за праћење јавног морала, контролу јавне свести и затварање опозиције. Сократ је био једна од првих жртава цензуре, осуђен под оптужбом да је кварео омладину Атине и порицао моћ боговима (399. п.н.е.). Порекло званичне цензуре може се пронаћи у Риму још 443. пре неове ере, када је први пут установљена канцеларија цензора. У 300. години Кина је представила свој први закон о цензури. Традиционално, цензори владе анализирају новине, часописе, књиге, емисије вести и филмове - обично пре пуштања у етар - како би спречиле објаву сумњивих садржаја. Антицензура заговара слогане у говору против ограничавања слободе изражавања, слободе говора и контаминације информација. Диктатуре у борби против демократије прикривају медијску цензуру као средство одржавања реда и мира. Међутим, њихов прави мотив јесте одржавање јавног незнања. Са друге стране слобода штампе је од виталног значаја за „слободну» владу и друштво које вреднује разлике гледишта, интелектуално и уметничко ферментирање, оригиналност, култивацију критичног мишљења, и отвореност ума свих грађана.

Диктатуре често прибегавају употреби бруталне силе како би затворили некооперативне медијске куће и прогласе, а неретко се дешава да иза решетака буду затварани и новинари. Такође, убиства новинара јесу очигледна карактеристика цензорске репресије владајуће гарнитуре. Све то под изговором одржавања реда и мира, аутократске владе спроводе цензуру. Истовремено, само мали број људи, који живе у зрелим демократијама, могу приступити различитим и независним изворима информација. Прес игра важну улогу у демократизацији и транспарентности друштва и утиче на елиминацију неписмености на међународном нивоу. Најтеже нападе на слободу изражавања врше земље, које се боре против демократија, нових демократија или недемократија. Почети писаног новинарства представљају плочице на зиду у Риму: *acta senatus* и *acta diurna* – што би требало да представља једну врсту дневних вести. Отуд назив *giornale* или *journal* – журнализам. У 15. и 16. веку у Венецији је посебно развијено „писано новинарство». Примерци су коштали 1 газету – отуд често име за новине „газета». Прва штампарска преса почела је са радом 1452. у Мајнцу штампајући Гутенбергову Библију. Након тога штампарске пресе почињу са радом у Стразбуру (1457), Келну (1465), Бечу (1482), Штутгарту (1486), Хамбур-

гу (1488), Риму (1467), Базелу (1468), Венецији и Напуљу (1469), Милану, Цириху и Паризу (1470), Фиренци (1471), Барселони (1473), Бриселу (1475) Ћеневи (1478), Базелу (1479), Лондону (1480), Прагу (1487), Копенхагену (1493). Прве дневне новине у свету су штампане у Немачкој - „Relation» Јохана Каролуса у Стразбуру - 1605. године. Прве дневне новине у Африци су штампане на франуском 1773. године у Маурицијусу. У Северној Америци су штампане прве дневне новине 1704. у Бостону (The Boston News-Letter), а издавао их је управник поште Џон Кембел. У Латинској Америци прве дневне новине су штампане у Мексико Ситију 1539. У југоисточној Европи прве штампарске пресе су почеле са радом у Будимешти (1472), Хрватској (1491), Истанбулу и Црној Гори (1493), Румунији (1508), Солуну (1515) и Босни и Херцеговини (1519), а у Србији (1813).

Међутим, брз развој информативног медија³ и неограничен приступ грађана свим врстама информација нису добродошли са аспекта како на то гледа власт. Иако је у једном периоду цензура била на подношљивом минимуму, направљени су други начини за постизање циља цензуре.

Електронски надзор медија

Интернет предствља најбржи медијум за испоруку информација и / или материјала без потребе за идентификовањем извора информација, који би могли бити праћени. „Интернет је облик глобалне технологије, јер у потпуности негира простор као димензију, комуникација није ограничена ни даљином ни границама међу народима, што је онлајн пословању донело замах» (Станков, Ракић и Бајић, 2016, стр. 81). Може превазилазити штампане медије, радио и телевизију у смислу чистог садржаја и доступности скоро свима који имају приступ Интернету. Стварање Интернета је предсказало пропаст цензуре. Теоретски, најновија технолошка достигнућа отежавају контролисан проток информација. Ипак, када је новинарство ушло у интернет домен, дигитална цензура уследила је помоћу алата као што су филтрирање, блокирање, хаковање и преусмеравање. Технолошки активисти научили су да шире информације, преко Интернета, а такође су заобишли сирове методе цензуре. Ипак, владе су примениле софистициране технологије и омогућиле праћење садржаја на мрежи и преусмеравања тока информација. Надгледа се и активност новинара. „Непослушни» новинари су означени, бивају праћени, узнемиравани а неретко и премлаћивани. Такви новинари су такође увучени у легалне битке, а опасност од потенцијалне тужбе владе служи за одвраћање. Русија, Индија, Аустралија, Венецуела и Кина су неке од земаља које су легализовале електронски надзор. Топ десет земаља у којима је Интернет највише цензурисан су Северна Кореја, Бурма, Куба, Саудијска Арабија, Иран, Кина, Сирија, Тунис, Вијетнам и Туркменистан. Ове земље ограничавају слободу штампе, приступ јавним информацијама, пореским власницима и корисницима медија забрањују програме и задржавају медијске лиценце.

3 Символичке медије дефинише као „друштвене институције које функционишу унутар одређених стега, правила, права и политике које упошљавају карактеристичну мешавину квалификованог особља, који се држе одређених процедура у прикупљању информација, ради стварања грађе за визуелно, ауднативно или концептуално усмерене медије» (Символичке, 2017, стр. 136).

Очигледно је да је талас цензуре медија заразан. Информације доступне на интернету су цензурисане очигледно или сакривено. Владе које желе да се појаве у „лепшем» свету, као демократије, усвајају прикривену цензуру, која укључује тактике као што су outsourcing (тајни извор), задржавање и толерисање непослушних новинара. Процењује се да постоје три милијарде корисника интернета од којих 22% живи у Кини, а око 10% живи у САД. Кина је позната по одржавању „густог» заштитног зида за блокирање неприхватљивих садржаја и веб страница страних вести, као и различитих апликација и друштвених мрежа (Twitter, Instagram, Google, Facebook, Snapchat). Такође, не тако занемарљив случај је и у Русији, која гаји одређени анимозитет према страним друштвеним мрежама и пословним сајтовима комуникације као што је LinkedIn, а постоје и индиције да ће и Фејсбук наићи на блокаду или ограничен модел. Осим диктатура, или не потпуно демократских друштава, неке моћне групе такође држе контролу над штампом и другим медијима. Због тога Стојадиновић и Ђукић истичу да се „противречност која се прикрива идеологијом неолиберализма, уз помоћ науке и монополисаных информацијских и медијских мрежа, јесте огроман јаз између све зависнијег света неразвијених земаља и развијеног центра, јаз који се у ери глобализма продубљује управо због тежње САД и најразвијенијих да овладају светским ресурсима, тржиштима, простором и комуникацијама» (Стојадиновић и Ђукић, 2017, стр. 82).

Слобода и медијска одговорност

Медији грубо могу бити подељени у две врсте: оне које објављују и продају бесмислене сензације и оне које објављују информативне вести и корисне коментаре о кључним питањима. Такође, постоје и они који могу имати преклапање корисних и сензационалних информација; стога, можда је тешко направити разлику између одговарајућег и неодговарајућег информативног садржаја. Члан 50. Устава Републике Србије прецизира да је свако слободан да „без одобрења, на начин предвиђен законом, оснива новине и друга средства јавног обавештавања. Телевизијске и радиостанице оснивају се у складу са законом. У Републици Србији нема цензуре» (Устав Републике Србије). Слобода говора штити све врсте медија. Са доступношћу брзог Интернета који омогућава анонимни приступ непримереним веб сајтовима, деца и млађа генерација имају приступ штетном материјалу.

Конвенција о људским правима у члану 10. прецизно дефинише слободу изражавања: „1. Свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу поседовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа. 2. Пошто коришћење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства.» (Конвенција о људским правима, стр. 11).

Цензура и аутоцензура медијског садржаја

Законом јесте прописана слобода говора сваког грађанина да изнесе своје мисли и идеје, наравно, под претпоставком да то не угрожава друге људе у било ком погледу. Масовни медији ову констатацију обезвређују, јер веома мали број има ту могућност да посредством медија искаже своје ставове. То је практично могуће веома лако потврдити. Потребно је упутити захтев неком медију да омогући простор појединцу да се обрати читаоцу, гледаоцу, слушаоцу. Такав покушај је већ на самом старту осуђен на пропаст и због тога су они ретки или скоро да их нема. Комуникатори су „свесни» овакве ситуације и због тога прибегавају једном од најзаступљенијих медијских жанрова када се о реакцији публице ради. Довољно је направити анкету са десетак испитаника и дозволити да се чују различита мишљења и ставови који су битни за тренутни догађај. На овај начин комуникатори штите медиј од опасности које говоре о затворености и тешком приступу рецепијената, а са друге стране показују „добру вољу» да се чује и глас јавности. Слобода средстава масовног комуницирања је скоро увек условљена интересима власника. Од тога зависи о каквој слободи информисања се може говорити.

Цензура се може манифестовати као превентивна и суспензивна. Превентивна цензура се огледа у обавези појединаца, групе или институције, која се бави процесом информисања, да пре него што у јавност изнесе појединости везане за неки догађај, о томе обавести и преда садржај надлежним државним органима на увид, очекујући дозволу за његово емитовање. Суспензивна цензура се појављује као репресивна мера када садржај дође до медија, тако што се заплени штампани материјал, даље уништава или затвара медиј, што са собом повлачи кажњавање појединаца који су директно и индиректно везани за дистрибуцију таквог садржаја. Цензура се може регулисати и законом посебно у изузетним ситуацијама: ратна стања, социјалне кризе, политички интереси итд. Стандарди Европске уније предвиђају осуду законски одређене цензуре чак и у оваквим случајевима.

Поред утицаја различитих друштвених фактора на рад и организацију рада масовних медија, другачија врста контроле рада медија се огледа у самоцензури – аутоцензури. На аутоцензуру утичу различити социјални и психолошки фактори. Аутоцензура се може окарактерисати као добровољно прихватање ограничења слободе у извештавању. „Укидање цензуре *оштри зубе речима*. Успостављање цензуре је, у извесном смислу, знак поштовања речи, признавања њене снаге» (Кара-Мурза, 2011, стр. 237). Најчешћи разлог за некритичко прихватање таквих ограничења проналази се у страху за свој друштвени положај. Аутоцензуру не треба разумети искључиво као психички феномен, јер на њу утичу и различите социјалне околности.

Садржај који штампани медиј презентује је материјализован. Због тога постоје велике могућности контроле штампаног материјала. Такође, због постојања конкретних материјалних доказа, комуникатор има и већу одговорност за оно што презентује као медијски садржај. Спорост дистрибуције штампаног материјала иде у прилог интервенцији различитих институција. Код електронских медија је реакција ограничена, често закаснела, без ефекта, јер се таласи крећу великом брзином, са једног краја света на други за веома кратак период. Због тога је реакција на емитован

садржај, код електронског медија, под велом тешког исправљања грешака, односно, благовременог демантија или цензуре неких институција. Штампани садржај се може зауставити. Судови могу наложити да се материјал уништи или уклони са тржишта или цео тираж избаци из продаје. Код електронских медија таква ситуација није могућа, јер је сигурно да је емитован садржај дошао барем до једног реципијента. Појава Интернета и електронске штампе смањује могућност контроле садржаја⁴. Институције све мање могу да спрече дистрибуцију садржаја који су у електронској форми.

Сам термин, аутоцензура, није прецизно дефинисан, нити су мотиви теоријски осветљени, због којих актери, под утицајем одређених околности, прибегавају таквом механизму самоконтроле. Аутоцензура може бити под утицајем кључних социјалних вредности – референтних фактора или под утицајем маргиналних социјалних вредности – потребе друштвеног тренутка. Присиле под чијим дејством новинари прибегавају аутоцензури у пракси не морају бити везане за физичку принуду. То су најчешће психолошки притисци индивидуалних или групних референтних система на свест новинара који се испољавају као селективни процеси кроз аутоцензуру.

Аутоцензура на одређени начин одређује субјективитет новинара, јер се услед њеног деловања уједначавају, из различитих персоналних, групних или општедруштвених вредносних система изведени критеријуми за просуђивање догађаја јавног живота. Њоме се новинар штити од унутрашњих сукоба, што се често дешава када се, без дубље самоконтроле, упусти у просуђивање догађаја актуелне друштвене праксе. Начин интерпретације и сам приступ догађају може у великој мери зависити од сопствених позиција новинара и из њих изведених вредносних оријентација. Из тих разлога, они, при информативној обради догађаја, могу доћи у сукоб са самим собом, под дејством унутрашњих и спољашњих фактора, формалних и неформалних група. При информативној обради догађаја, аутоцензуром, под притиском дневнополитичких потреба, у интересу неких друштвених структура, могу се пренебрегнути кључни фактори и норме понашања. „Када је реч о телевизији, ми заправо имамо посла са инструментом који теоријски пружа могућност да ступи у везу са сваким» (Бурдије, 2000, стр. 29). Не треба занемарити и економски утицај на активност медија и дистрибуцију њиховог садржаја. Кривица се не сме једнострано сваљивати само на власнике и њихове афинитете, оглашиваче који презентују своје производе и државног апарата који „финансијским инјекцијама» субвенционису медије. Друга страна медаље јесте публика, њена интересовања, мотиви, жеље, потребе, очекивања... (Видети: Манић, 2015.)

Закључак

Разноврсност медија, тематски, организационо, садржајно, побољшава медијску ситуацију друштва. Поставља се питање: шта би требало комуницирати? Да ли је слобода и разноврсност информације независна од садржаја? Вредновање добија на значају када се оцењује разноликост, могућност избора и њихова промена. Интензитет разноврсности медијског садржаја зависи од самог медија и његових

4 Интернет је, поређења ради, „јефтин, лако доступан, нуди бесконачан број канала, превазилази баријере времена и простора, и није рестриктиван извор» (Davis, 2007, стр. 114).

капацитета, као и од уређивачке политике. Тумачење, перцепција и рецепција ових принципа у великој мери зависе од места и времена и да њихов интензитет варира у зависности од угла посматрања и врсте медија. Ови принципи су оптерећени нејасним дефинисањем појмова: адекватна, релевантна, објективна информација. Још већа мимоилажења се могу приметити код слободе медија и њихове разноврсности медијског садржаја.

Људи имају много више могућности да примају неголи да траже и пружају информације. Превелик нагласак на право примања информације доводи до кривог постављања проблема. Проблем слободног протока информација је сведен на одбрану средстава информисања од званичних ограничења. Слобода говора и мишљења је ексклузивно право сваког појединца, док слобода информација има шири карактер у погледу разноврсности и размера средстава масовних комуникација. Слобода комуникације подразумева слободу појединца и група са циљем да проналазе, циркулишу и саопштавају информације што са собом повлачи слободан приступ свим средствима друштвене комуникације. Уколико слобода комуникације не узима у обзир објективне потребе права на информацију, она у том случају задовољава искључиво интересе комуникатора.

Постоје многобројне препреке које утичу на слободу информација: физичко насиље и застрашивање, репресивни закони, цензура, стављање новинара на црне листе, забрана рада, стварање монопола, ограничавање професионалне праксе и др. Када нестану ове баријере не значи да постоји апсолутна слобода. Постоје многи друштвени притисци у облику монопола (приватни, државни, међународни), преуско дефинисање појма „вести», недостатак стручног образовања и искуства. „Образовање медијских професионалаца је подложно подијељеној и корумпираној политичкој сцени,..., медијска сфера образовања је у недостатку јавне ријечи и слободног мишљења» (Душанић Гачић и Ђуровић, 2017, стр. 80). Овакве препреке треба уклањати као и многе друге који своје корене налазе у култури, традицији и табуима, као и у слепом веровању ауторитетима.

Најбруталније препреке слободног информисања јесу физичко насиље према новинарима и медијима, узнемиравања, претње, хапшења, мучења, отмице, убиства. Овакве активности делују деструктивно на новинарску професију. Државни апарат у већини земаља строго контролише средства информисања, емитовање медијског садржаја, а посебно издавање дозвола за бављење том професијом. У пракси се примењује цензура (штампани медији, радио и ТВ, филм⁵...), која може бити усмерена само на одређене области као што су порнографија, насиље, верска питања, политичка питања, државне тајне, поверљиве информације везане за државну безбедност, осетљива питања о међународним односима и све оно што може узнемирити владајућу елиту. Забрана може бити законски основана или, што је чешћи случај, узрокована злоупотребом професионалног положаја. Овакве мере доводе до појаве да новинари и уредници често прибегавају самоцензури. Цензура није везана искључиво за средства информисања, нису поштеђени ни позориште, филм, музика, уметност и многе друге области културног живота.

5 „Употреба цензорских ‘маказа’, био је стари и добро опробан метод пропагандног деловања, још од најранијих стандардизованих форми комуникације, а нарочито у доба појаве првих масовних медија, пре свега штампе. Појавом филма, цензура је само проширила своје поље деловања на нову комуникацијску форму, с тим што је сада уместо речи избацивала, или додавала, филмске кадрове, већ према потреби» (Тадић, 2009, стр. 53).

Постоје и многа друга техничка средства којима се неке службе служе када желе да сузбију слободу информисања као што је превелика процедура око издавања виза, ограничавање кретања новинара или њихово праћење и прислушкивање, селекција лица или установа које могу имати контакте са новинарима, неиздавање или повлачење акредитација, забрана приступа новинара или њихово протеривање, посебан третман домаћих у односу на стране новинаре и др.

Државни апарат није једини друштвени елемент који може да утиче на слободан проток информација. Приватни монопол са огромним капиталом и концентрацијом власништва над средствима информисања може изазвати много веће штете. Монополи, свесни чињенице да постоји мали број оних који могу емитовати поруке, слободно могу одлучивати о садржају који се планира. И под претпоставком да се власник средстава информисања не понаша монополистички, тешко је задовољити све жеље, потребе и интересе публике и пружити ону количину и обим информација коју могу понудити више извора. Без обзира на добронамерне жеље неких медија запажа се „стандардно» извештавање, уређивање и презентација. Информације могу изгубити на квалитету оног момента када, у жељи да задрже масовност публике – што условљава већу пажњу оглашивача, средства масовног комуницирања прибегавају комерцијализацији и банализацији порука.

Највећу информативну „угроженост» осећају етничке и језичке мањине чије се потребе за информацијом, проистекле из културе и традиције, не задовољавају на адекватан начин. То може бити последица намерне дискриминације узроковане превременом централизацијом, доминацијом средстава масовног комуницирања у власништву већинских група, незаинтересованости, немарности и равнодушности институција или недостатака одговарајућег професионалног кадра. Такође, постоје и „физички разлози», када постоји недовољно информисање оних који живе у забаченим местима до којих још није стигла техничка подршка комуникативним средствима.

„Слободан проток» информација повећава комуникационе могућности, али истовремено постаје идеологија која утиче на друштвене, економске и политичке процене. Такође, слободу често ограничава конфликт интереса комуникатора и контрола медијског садржаја. Најчешће мимоилажење се појављује на релацији садржаја који комуникатор жели да емитује и оног шта реципијенти желе да користе. Слобода дистрибуције медијског садржаја се често не поклапа са слободом избора реципијената. Институције задужене за рад и контролу медија и медијског садржаја интервенишу са циљем да се обезбеди слобода информисања. Доктрина „слободан проток» представља инструмент иза кога се крију богати у домену комуникација, а на штету сиромашнијих. Потребно је разумети ко су они који желе да ограниче слободу информација пропaгирајући „слободан проток», а ко су они који се супростављају садашњој ситуацији на остваривању универзалније слободе информације. Размена информација мора бити између једнаких партнера, без икакве дискриминације у било ком смислу.

Литература

1. Бурдије, П. (2000). *Нарцисово огледало*, Београд: СЛЮ.
2. Davis, A. (2007). *The mediation of power: a critical introduction*, London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
3. Душанић Гачић, С. и Ђуровић, В. (2017). „Образовање и јавни РТВ систем БИХ», *Медијска и финансијска писменост: зборник радова*, [уредник зборника, Светлана Душанић Гачић], Бања Лука: Бесједа, стр. 80-86.
4. Кара-Мурза, С. Г. (2011). *Манипулација свешћу*, Београд: Весна-инфо: Преводилачка радионица Росић.
5. Конвенција о људским правима, линк: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf (прегледано 25.05.2018.)
6. Манић, М. (2015). *Медији у глобалном друштву*, Београд: Факултет за дипломатију и безбедност.
7. Симовић, С. (2017). „Масовне комуникације и тероризам - борба за публицитет», *Медијска и финансијска писменост: зборник радова*, [уредник зборника, Светлана Душанић Гачић], Бања Лука: Бесједа, стр. 134-146.
8. Стојадиновић, М. и Ђурић, Ж. (2017). *Политички митови неолиберализма*, Београд: Институт за политичке студије.
9. Станков, С., Ракић, А. и Бајић, Ј. (2016). „Значај интернета као медија маркетиншких комуникација и њихов утицај на креирање стратегије пословања», *Етика у медијима и пословању: зборник радова*, [уредник зборника Светлана Душанић Гачић], Бања Лука: Бесједа, стр. 80-89.
10. Тадић, Д. (2009). *Пропагандни филм*, Београд: Spektrum books.
11. Устав Републике Србије, линк: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije> (прегледано 25.05.2018.)